

XVII — XIX ASRLARDA SURXON VOHASIDA ME'MORCHILIK

Muhammadiyev Omon Mamataliyevich,

O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati Chegara qo'shinlari

"Yosh chegarachilar" harbiy-akademik litseyi o'qituvchisi

omonmuxammadiyev19@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-0387-995X>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: XVII — XIX asrlarda Surxon vohasi Buxoro xonligi va amirligi tarkibida edi. Bu davrda vohada me'morchilik sohasida muhim yutuqlarga erishilgan. Bu davrda bunyod etilgan yodgorliklar Buxoro me'moriy yodgorliklari qurilishining davomi bo'ldi. Maqolada ayni shu masalada so'z boradi.

Kalit so'zlar: So'fi Olloyor ziyoratgohi, islamiy naqsh, Bibi Zaynab maqbarasi, beton g'isht, me'morchilik.

Аннотация: В XVII — XIX веках Сурханский оазис входил в состав Бухарского ханства и Эмирата. В этот период в оазисе были достигнуты важные достижения в области архитектуры. Памятники, построенные в этот период, явились продолжением строительства архитектурных памятников Бухары. Статья посвящена этому вопросу.

Ключевые слова: суфийский храм Оллояр, исламский узор, мавзолей Биби Зейнаб, бетонный кирпич, архитектура.

Abstract: In the 17th — 19th centuries, the Surkhan oasis was part of the Bukhara Khanate and Emirate. During this period, significant achievements were made in the field of architecture in the oasis. The monuments built during this period were a continuation of the construction of Bukhara architectural monuments. The article deals with this issue.

Keywords: Sufi Alloyor shrine, Islamic pattern, Bibi Zaynab mausoleum, concrete brick, architecture.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XVII — XIX asrda O'rta Osiyo xonliklarida arxitektura inshootlari turlari yanada takomillashgan, ko'plab jamoat binolari va inshootlar qurila

boshlangan, monumental binolarning tarxi, qiyofasiga o'zgartishlar kiritilgan.

XVII — XIX asrlarda Buxoro amirligi, jumladan Surxon vohasi me'morchiligida, turar joylar arxitekturasida mahalliy uslublar shakllangan. Bu davrda monumental binolarning, ayniqsa ichki qismlarini koshin, tosh, ganch, yog'och o'ymakorligi bilan bezatilgan. Naqqoshlikda ayniqsa, islamiy naqshi rivoj topgan. O'ymakorlikda turli uslublar shakllangan.

АДАБИЙОТЛАР ТАHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). XVII — XIX asrlarda Surxon vohasida me'morchilik obyektlarini o'rganish bilan bog'liq ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, S.Tursunov, T.Annayev, M.Jo'rayev, E.Qobilov, T.Pardayev, S.Jo'rayeva, J.Mirzayev, M.Azimov, J.Omonturdiyev, Sh.Pidayev, Ye.Nekrasova, P.Ravshanov kabi olimlarning risola va tadqiqotlarida masala yuzasidan ayrim ma'lumotlar keltirilgan.

МУHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). XVII — XIX asrda Termiz va Chag'oniyon me'morchiligi madrasa, masjid, xonaqoh, karvonsaroy, maqbara, bekliklar qo'rg'oni, ko'prik va tog'liklar qal'asi kabi turlarga bo'linadi. Me'morchilikda inshootlar bunyod etishda mahobatlikka intilish g'oyasi mavjud bo'lib, Kokildor xonaqohi va Said Otaliq madrasasining baland peshtoqli ko'rinishga ega ekanligi, Bandixonsoyda qurilgan qurilgan Iskandar ko'prigining Zarafshon vohasining Shayboniylar davri suv ayirgichlariga aynan o'xshashligi, Sulton Saodat majmuasining g'arbiy tarafdagi maqbarasi peshtoqida yulduzsimon jilokor Koshin va islamiy yozuvlarining qo'llanilganligi bundan dalolat beradi. Said

Otaliq madrasasi, Salovotda joylashgan Termiz jome masjidi, Yangiariqning O'rtaovul qishlog'idagi Katta masjid o'sha davrda keng tarqalgan ayvonli madrasalar uslubi Markaziy xonali gumbazsimon uslubda barpo etilgan. Bu davr me'morchilik yodgorliklari sarasiga bekliklar qo'rg'onlari ham kiradi. Beklik qarorgohlari hisoblangan bu qo'rg'onlar tabiiy tepaliklar, suv manbalariga serob joyda qurilgan. Shuningdek karvon saroylar, tog'li qal'alar me'morchiligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

XVII — XIX asrlarda Buxoro amirligi me'morchiligida binolar konstruksiyalari yanada takomillashtirilgan. Jome masjidlari saroy tipida serhasham qilib barpo etilgan, guzar-mahalla masjidlari qishlik va yozlik katta ayvonli qilib qurilgan.

Sayyid otaliq madrasasi — «qo'sh» shaklida qurilgan. Arxitektura «qo'sh» deb, ikki bino fasadining bir-biriga qarama-qarshi qurilishiga aytiladi. Denovda madrasa va xonaqo fasadlari bir-biriga qarama-qarshi qurilgan, ularning ko'ndalang o'qi ikkala inshoot o'rtasidan o'tgan. O'rtadan o'tgan yo'l esa Denovbegi qo'rg'oniga eltar edi. XVI asrda Buxorodagi Abdullaxon va Modarixon, Ulug'bek (1420) va Abdulazizxon, Domla Tursunjon va Muhammadyor otaliq madrasa va xonaqolari bir-biriga qarama-qarshi qurilgan, ko'ndalang o'qlari ikki bino o'rtasidan o'tgan yo'l bo'lgan.

Yana bu shunisi bilan e'tiborliki, XVI—XVII asrlarda qurilgan binolar o'rtasidan o'tgan yo'l albatta biror e'tiborli yoki mo'tabar joyga olib borgan. Masalan, aytib o'tilgan Domla Tursunjon va Muhammadyor otaliq madrasasi va xonaqosi orasidan o'tgan yo'l Buxoro Arkiga, Xivadagi Qutlug'murod inoq va Olloqulixon madrasalari orasidan o'tgan yo'l mahobatli maydon tashkil etib, Xivaning Polvondarvozaga chiqish joyiga, Qo'qonda Madalixon va Sulton Murodbek madrasalari orasidan o'tgan yo'l g'isht ko'priikka olib chiqqan (bu inshootlar asosan XVIII—XIX asrlarda qurilgani tufayli «qo'sh usuli» XVI—XVII asrlardan keyin ham saqlanganini kuzatamiz). Denovdagi Sayyid otaliq madrasasi va xonaqosi orasidan o'tgan

yo'l Denov begi qo'rg'oniga olib borishi bu tarixiy obida XVI—XIX asrlar udumi asosida qurilganligidan dalolatdir.

Sayyid otaliq madrasasida avval sakkiz qirrali ustun bilan yopilgan ayvonga kirasiz, so'ngra chap va o'ng tarafda «P» shaklda yopilgan gumbazli masjid va miyonsaroy (darsxonaga) o'tasiz. 114 ta hujraning har birida o't yoqish uchun olovxona, ikkinchi qavatida har bir hujrada ko'chaga qaragan balkon va arkdan iborat bezak berilgan. Bunday holatni Buxorodagi Ko'kaldosh (1578 yil), Abdullaxon va Modarixon (1580-yillar), Bozori Go'sfand (1670-yillar), Xiva va Qo'qondagi madrasalar qurilishida ham uchratish mumkin.

Sayyid otaliq madrasasi XVII asrning boshlarida qurilganligini arxitektura nuqtai nazaridan isbotlovchi dalillar talaygina. XVI—XVII asrlarda qurilgan binolarga o'xshash tarixiy obidalar keyinchalik qurilmagan. Keyingi qurilgan tarixiy obidalar XVI—XVII asrlar obidalaridan sezilarli farq qiladi, ba'zilarida esa umuman o'xshashlik alomatlari yo'q. Yuqorida aytib o'tilganlarga asoslanib, Sayyid otaliq madrasasi 1612—1628 yillar davomida Tojiddin Xoja Hasan Jo'yboriy boshchiligida qurilgan deb ishonch bilan ayta olamiz. Jumladan, xonaqoni ham madrasani bunyod etgan usta barpo qilgan deyishimiz mumkin.

So'fi Olloyor ziyoratgohi (XVII-XVIII asrlar) Oltinsoy tumani Katta Vaxshuvor qishlog'ida joylashgan. Katta Vaxshuvor qishlog'ida So'fi Olloyor hayotligi davrida o'zi qurdirgan qadimgi masjid (XVIII asr) mavjud. Qadimshunos olim L.I. Rempel masjid ustunlaridan birining yozuvini o'qish orqali 1713-yili uni qurib bitkazilganini aniqladi. Masjidning shimoli-sharqiy qismi ikki ayvon, qo'shimcha xona va hovlidan iborat. Imorat to'g'ri burchak shaklida ikki yoqlama ayvon bilan tutashgan. Binoga kirishning janubi-sharqiy va shimoli-sharqiy yo'llari mavjud. Imorat sinchli paxsadan qurilib, ikki qavat devor bilan o'ralgan. Masjidning tashqi tarafida kulbalar bor, mehrob qismi juda tor bo'lib, to'rtta ustun qo'yilgan. Ayvonda yettita, zalda esa oltita baquvvat ustunlar bor. Ayvonning diametri

14,0x16,2 m zalning diametri esa 11,1x9,7 m tashkil etadi. Masjid binosi XIX asrda Fayzulla Oxund va XX asr boshida Qo‘qon eshoni tomonidan amalga oshirilgan. Ziyoratgohga kirishda darvoza va uning atrofida shoirning she‘rlari bitilgan g‘ishtin lavhlar bor. Tor va uzun yo‘lak qabristonga qadar cho‘zilgan. Yo‘lakka beton g‘ishtlar namozgohga qadar terilgan. So‘fi buvaning tepasida to‘rtta tug‘ turibdi.

Xoja Samandar at-Termiziy maqbarasi - XVII–XVIII asrga oid bo‘lib, Qumqo‘rg‘on tumanidagi Qopto‘qay qishlog‘idagi daryo bo‘yida joylashgan. Keyinchalik maqbaraga daryo yaqinlashib qolgani bois, marhum kishining suyaklari yig‘ib olinib, qishloqdagi yuqoriroq tepalikka qayta dafn etilgan. Xojaning avlodlari bobokalonlari qabri ustiga maqbara bunyod etishib, tevarak-atrofni ziyoratchilar uchun qulay holga keltirganlar. Shu sababli bu yerda ikki obyektga ketma-ket ziyorat etish holatini kuzatishimiz mumkin.

Qurbon Soat maqbarasi -XVII asrda maqbara barpo etilgan. Bino atrofi tosh devor bilan o‘ralgan. Ziyoratgoh 1–1,5 gektar yerni egallaydi. Bu qadamjo juda qadimiydir. Informantlarning ma‘lumoticha, uning tarixi ming yilga borib taqaladi. Mahalliy aholi orasida keng tarqalgan rivoyatlarga binoan, qadamjo hududidagi tut daraxtining yoshi 150–200 yillar atrofida. Ziyoratgohning orqa tomonida kichik qabriston joylashgan. Unda ziyorat obyekti hisoblanadigan bir necha qabr mavjud. Birinchi qabr XVII asr o‘rtalarida yashagan islom ilmlari sohibi Qurbon o‘g‘li Soatga tegishli. Muqaddas joy mazkur mahalliy ulamo ismi bilan ataladi. Qabriston atrofi bir necha qavat paxsa devorlar bilan o‘ralgan. Hozirgi kunda devor qoldiqlarigina saqlangan. Muqaddas joyni obodonlashtirish va qayta ta‘mirlash 1970-yillarda amalga oshirilgan. Hozirgi kunda bu obyektga aholi ziyorat uchun tez-tez tashrif buyuradi.

Xo‘ja Muhammad Mavlono Zohid maqbarasi - XVII asrda bunyod etilgan. Mazkur ziyoratgoh Kichik Vaxshivor qishlog‘ida joylashgan. Bu joyning paydo bo‘lishi haqida quyidagi rivoyat mavjud: Mavlono Zohid olamdan o‘tgach, uning qabri ustiga yerli aholi maqbara qurgan. So‘fi

Olloyor bu maqbara haqida: «Mendan u kishi ulug‘, avval u kishini ziyorat qilib, keyin menga kelinglar», deb bashorat etgan. Ana shu sababdan bu ziyoratgohning ahamiyati mahalliy aholi uchun hozirgi kunda yuqori hisoblanadi.

Kiyik ota maqbarasi - XVIII–XIX asrlarga oid bo‘lib, Mirshodi qishlog‘ida, ikki tomoni adirlik, o‘rtasi katta soyning yoqasida joylashgan. Ziyoratgoh oddiy paxsa devor bilan o‘ralgan. Devor vaqt o‘tishi bilan nurab, yemirilgan, uning devor o‘rtasidagi qabr oddiy tuproq bilan baland qilib ko‘tarilgan. Tepasiga ikkita katta kiyik shoxi ilingan. Ziyoratgoh atrofiga boshqa shaxslar dafn etilmagan. Bu ziyoratgohning paydo bo‘lganiga taxminan 200–250 yillar bo‘lgan. Yovvoyi hayvon shoxlari yomon ruhlardan himoya qiladi, deb hisoblanadi.

Bibi Zaynab maqbarasi - XIX asrda barpo etilgan. Ziyoratgoh sayyid avlodlaridan bo‘lgan avliyo ayol Bibi Zaynab momoga atab qurilgan. Uning qabri oddiygina pishiq g‘ishtlar bilan o‘ralgan bo‘lib, qabr tepasiga biri musht, biri ochiq bo‘lgan qo‘llarning ramziy belgisi qo‘yilgan. Axborotchilarning tushuntirishlariga ko‘ra, bu musht «Kimki meni ziyorat qilib kelsa, kelayotgan balo-yu qazoni daf qilaman», degan ramziy ma‘noni anglatadi. Ochiq qo‘lning ma‘nosi, «Kelayotgan barcha ziyoratchilar uchun ko‘nglim ochiq, barcha kasalliklari shifo topishiga ko‘maklashaman», degan ma‘noni beradi. Ziyoratgohga Zaynab bibi avlodlari va mahalliy xalq vakillari dafn qilingan. Rivoyat ziyoratgoh vazifalarini belgilashda xizmat qiladi.

Mintaqaning Buxoro markazi bilan uzviy aloqalarini ko‘rsatuvchi obyekt – Yakka tut bobo ziyoratgohidir. U XVIII–XIX asrlarga oid bo‘lib, unda Buxorodan kelgan bir donishmand kishi dafn etilgan deb hisoblanadi. Ziyoratgohni yerli xalqlardan bo‘lgan Sadri Xalifa degan kishi qayta ta‘mirlab, atrofni paxsa devor bilan o‘rab, qabrni obod qilgan. Sadri Xalifa 93 yoshida vafot etganidan keyin yillar o‘tishi bilan devorlar nurab, tekis yerga aylanib, qabr ham yo‘qolib, uning o‘rnida tikanli o‘simliklar o‘sib chiqadi. Keyinchalik yerli aholi qabr

atrofini toshlar bilan o'rab, uni ziyoratgohga aylantirgan.

Qoraxon Eshon bobo maqbarasi - XIX–XX asrlarga oid. Uning ustiga gumbaz qurilgan. Mazkur mavzoley hozirgi kunda katta muqaddas ziyoratgohga aylangan. Chor atrofdan bu yerga ko'p kishilar ziyorat qilish uchun keladilar.

Xo'ja Hasan Ilg'oriy yoki Kaptarxona maqbarasi - XIX–XX asrlarga oid bo'lib, atrofi sharqona usulda bezalgan devorlar bilan o'ralgan. Uning hududida ikki qabr bor. Birinchi qabr Xo'ja Hasan Ilg'oriyniki bo'lib, uning o'lhami: bo'yi 3–4 metr, eni 2 metr, balandligi 1–1,5 metrni tashkil etadi. Qabrning aylanasi sement bilan suvalgan. Uning tepasiga tog' echkisi shoxi qo'yilgan. Ikki shox o'rtasida esa qora tosh joylashtirilgan. Qabr oldida kichkina eshikcha bo'lib, ostiga tuproq solingan. Bu predmetlar ziyoratchilarning amaliyoti obyekti hisoblanadi. Ikkinchi qabr Avval Xalifaga tegishli bo'lib, birinchisiga o'xshab o'rnatilgan. Hajm jihatidan birinchi qabrdan ancha kichik.

Murch bobo maqbarasi - So'fiylardan

bo'lgan Sayyid Abduvali Samarqandiy, laqabi Murch bobo bo'lgan kishining nomi bilan ataladigan muqaddas ziyoratgoh hisoblanadi.

Maqbara XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qurilgan bo'lib, arxeologlar tomonidan hali o'rganilmagan. Maqbara mahalliy yuqori tabaqadan bo'lgan imom Aliboy tomonidan qurilib, xonaqoh kunbotar tarafga yonbosh holatda, kvadrat shaklida bunyod etilgan. Eshigi ham kunbotar tarafga qarab qurilgan bo'lib, eshikning ikki yoni ark va peshtoq shaklida ishlangan. Maqbara qurilishi arxitektura uslubida bo'lib, pishiq g'ishtlardan terilgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xullas, XVII — XIX asrlarda Surxon vohasi me'morchilik sohasida muhim yutuqlarga erishilgan. Bu davrda bunyod etilgan yodgorliklar Buxoro me'moriy yodgorliklari qurilishining davomi bo'ldi. Asrlar davomida avaylab-asrab kelinayotgan bunday me'morchilik durdonalarining milliy-ma'naviyatimiz tarixida tutgan o'rnini ilmiy tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Tursunov S., Pardayev T., Payg'amov A., Narzullayeva N. Surxon vohasi moddiy madaniyat tarixi. – T.: Muharrir, 2013. — B. 324.
2. Tursunov S., Turdiyev T. Denov. –Toshkent: Fan, 2009. –B. 501.
3. Avazov U.Yu. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligining janubi-sharqiy bekliklaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot. Tarix fan. nomz. diss. avtoreferati. – Toshkent, 2005. – 28 b.
4. Djurayeva S.N. O'zbekistonning janubiy hududidagi ziyoratgohlar tarixi va ularning mahalliy aholi hayotida tutgan o'rni. Diss. doktor.nauk. – Toshkent, O'zMU, 2022. – B. 300.
5. <https://surxon-turizm.uz>